

Oikeusministeriölle

Viite: Lausuntopyyntö: Kielilainsäädännön soveltaminen 15.4.2016

Asia: Lapsiasiavaltuutetun lausunto kielilainsäädännön soveltamisesta

Lapsiasiavaltuutetun tehtävänä on arvioida ja edistää lapsen oikeuksien toteutumista Suomessa. Työn perustana on YK:n lapsen oikeuksien yleissopimus (SopS 59 ja 60/1991), joka on lailla voimaan saatettu ihmisoikeussopimus. Lapsiasiavaltuutettu arvioi kielilainsäädännön soveltamista lapsen oikeuksien yleissopimuksen näkökulmasta.

Kielilainsäädännön soveltamista koskeva kertomus hallitukselle

Oikeusministeriön tehtävänä on seurata kielilain (423/2003) täytäntöönpanoa ja soveltamista sekä muun muassa antaa suosituksia kansalliskieliä koskevaan lainsäädäntöön liittyvissä kysymyksissä. Oikeusministeriö huolehtii myös kielilainsäädännön soveltamisesta eduskunnalle vaalikausittain annettavan hallituksen kertomuksen valmistelusta koskien kielilainsäädännön soveltamista ja kielellisten oikeuksien toteutumista. Oikeusministeriö valmistelee parhaillaan seuraavaa hallituksen kertomusta kielilainsäädännön soveltamisesta, joka annetaan eduskunnalle vuonna 2017.

Hallituksen kertomuksessa kielilainsäädännön soveltamisesta käsitellään suomen ja ruotsin kielen lisäksi ainakin saamen kieltä, romanikieltä ja viittomakieltä. Kertomuksessa käsitellään muun muassa kielilainsäädännön soveltamista, kielellisten oikeuksien toteutumista sekä maan kielisuhteiden kehitystä.

Lausuntopyyntönsä tavoitteena on selvittää ministeriöiden, valvonta- ja muiden viranomaisten, yhdistysten sekä muiden sidosryhmien näkemyksiä kielellisten oikeuksien toteutumisesta ja kielilainsäädännön soveltamisesta. Lausunnoissa toivotaan tuovan esiin erityisesti niitä muutoksia, edistysaskelia sekä haasteita, joita kielellisten oikeuksien toteutumisessa on tapahtunut vuoden 2013 jälkeen.



Lapsiasiavaltuutetun kannanotot

Johdanto

Lapsiasiavaltuutettu saa tietoa lasten kielilainsäädäntöön liittyvien oikeuksien toteutumisesta muun muassa tavatessaan lapsia ja nuoria kuntavierailuillaan ja muissa yhteistyötilaisuuksissa eri toimijoiden kanssa. Lapsiasiavaltuutettu nostaa lausunnossa esiin muutamia kielilainsäädäntöön liittyviä haasteita, jotka tulisi huomioida seuraavassa valtioneuvoston kertomuksessa.

Lapsiasiavaltuutetun työn perustana on YK:n yleissopimus lapsen oikeuksista. Lapsen oikeuksien yleissopimus koskee kaikkia alle 18-vuotiaita, ellei lapseen soveltuvien lakien mukaan lapsi ole saavuttanut täysikäisyyttä aikaisemmin (1 artikla). Lapsen oikeuksien yleissopimuksen 4 artiklan mukaan sopimusvaltiot ovat sitoutuneet ryhtymään kaikkiin tarpeellisiin lainsäädännöllisiin, hallinnollisiin ja muihin toimiin yleissopimuksessa tunnustettujen oikeuksien toteuttamiseksi.

Kaikessa kielilainsäädännön soveltamisessa on otettava huomioon YK:n lapsen oikeuksien komitean määrittelemät lapsen oikeuksien sopimuksen läpileikkaavat yleisperiaatteet:

- *lapsen edun ensisijaisuus* kaikissa julkisen tai yksityisen sosiaalihuollon, tuomioistuinten, hallintoviranomaisten tai lainsäädäntöelimien toimissa, jotka koskevat lapsia (3(1) artikla), joka toteutuu kun kaikki lapsen oikeuksien sopimuksessa vahvistetut oikeudet toteutuvat mahdollisimman täysimääräisesti¹
- *lapsen oikeus syrjimättömyyteen* ilman minkäänlaista lapsen, hänen vanhempiansa tai muun laillisen huoltajansa ominaisuuteen tai muuhun seikkaan perustuvaa erottelua (2 artikla)
- *lapsen oikeus osallistua, vaikuttaa ja tulla kuulluksi* ikänsä ja kehitystasonsa edellyttämällä tavalla, erityisesti lapselle on annettava mahdollisuus tulla kuulluksi häntä koskevilla oikeudellisilla ja hallinnollisilla toimilla joko suoraan tai edustajan tai asianomaisen toimielimen välityksellä (12 artikla)
- *lapsen oikeus elämään sekä henkiinjäämiseen ja kehittymiseen* mahdollisimman täysimääräisesti (6 artikla)

Kielellisiin oikeuksiin liittyvät myös seuraavat yleissopimuksen artiklat:

- lapsen oikeus identiteettiin (8 artikla), johon liittyy myös lapsen oikeus äidinkieleen
- lapsen oikeus tietoon, jonka tuottamisessa on kiinnitettävä huomiota vähemmistöryhmien ja alkuperäiskansojen kielellisiin tarpeisiin (17 artikla)
- lapsen sijaishuollossa on kiinnitettävä huomiota kasvatukseen jatkuvuuteen sekä etniseen, uskonnolliseen, sivistykselliseen ja kielelliseen taustaan (20 artikla)
- lapsella, joka kuuluu etniseen, uskonnolliseen tai kielelliseen vähemmistöryhmään tai alkuperäiskansaan, on oikeus nauttia yhdessä ryhmän muiden jäsenten kanssa omasta kulttuuristaan, tunnustaa ja harjoittaa omaa uskontoaan tai käyttää omaa kieltään (30 artikla)
- lapsella on oikeus koulutukseen (28 artikla), jonka tulee edistää kunnioitusta muun muassa lapsen omaa kieltä ja eri kulttuureita kohtaan (29 artikla)

Lapsiasiavaltuutettu pitää tärkeänä, että kielilainsäädännön soveltamista kokonaisuutena arvioitaisiin lasten näkökulmasta.

Arvioinnissa tulisi huomioida lapsiin kohdistuvat sekä suorat että välilliset vaikutukset. Valtioneuvoston kertomuksessa tulisi siten kuvata tarkastelujaksolla toteutuneiden kielellisten oikeuksien muutosten, edistysaskelien sekä haasteisiin liittyvien tarvittavien toimien vaikutukset lapsiin.

Vaatus lapsivaikutusten arvioinnista perustuu YK:n yleissopimukseen lapsen oikeuksista, erityisesti artiklaan 3, jonka mukaan lapsen etu on otettava huomioon ensisijaisena harkintaperusteena lapsiin kohdistuvia päätöksiä tehtäessä (3(1) artikla). YK:n lapsen oikeuksien komitea korostaa, että lapsen oikeuksien sopimuksen 3(1) artiklan mukainen lapsen edun huomioonottaminen edellyttää, että aina kun tehdään ”tiettyyn lapseen, tiettyyn lapsiryhmään tai yleisesti lapsiin vaikuttavia päätöksiä, päätöksenteossa on arvioitava päätöksen mahdollisia (myönteisiä tai kielteisiä) vaikutuksia kyseiseen lapseen tai kyseisiin lapsiin.”²

Haasteet kielilainsäädännön soveltamisessa

1. Lasten lukutaito kielellisenä oikeutena

Kielellisiin oikeuksiin kuuluu oleellisena osana lukutaito. Lapsen oikeuksien yleissopimuksella sopimusvaltiot ovat sitoutuneet poistamaan tietämättömyyden ja lukutaidottomuuden maailmalaajuisesti (28(3) artikla). Hyvän lukutaidon edellytyksenä ovat ennen kouluikää kehittyneet kielelliset valmiudet. Lukutaito on perusta oppimiselle ja myöhemmin työelämään sekä laajemminkin yhteiskuntaelämään osallistumiselle.³

Lasten lukutaito on heikentynyt viime vuosina huolestuttavasti. Lasku on ollut myös kansainvälisesti huomattavaa. PISA-arviointeihin vuosina 2000–2012 osallistuneiden maiden joukossa suomalaisnuorten lukutaitopistemäärä on laskenut kolmanneksi eniten, Ruotsin ja Islannin jälkeen.⁴ Lukutaito on heikentynyt erityisesti pojilla, jotka vuonna 2012 olivat taidossaan reilun puolitoista vuotta jäljessä tyttöjä. Ero on OECD-maiden joukossa suurin ja kaikkien PISA-tutkimuksen osallistujamaidenkin joukossa viidenneksi suurin. Joka kahdeksannen peruskoulun päättävän pojan lukutaito ei riittävän hyvä, jotta hän selviytyisi jatko-opinnoista.

Kielivähemmistöihin kuuluvien oppilaiden lukutaito on suomenkielisiä oppilaita heikompaa. Erityisen huolestuttavalla tasolla lukutaito on maahanmuuttajalasten kohdalla. Heidän lukutaito on laskenut vielä jyrkemmin kuin kantaväestön lapsilla. Maahanmuuttajatyttöjen lukutaito on keskimäärin välttävällä tasolla eikä se riitä tietoyhteiskunnan vaatimukseen. Poikien lukutaito on heikko eikä siten myöskään riitä tietoyhteiskunnan vaatimukseen.

Maahanmuuttajalasten lukutaidon kehittäminen nähdään suomalaisen koulun yhdeksi suurimmaksi haasteeksi. Maahanmuuttajien suomen tai ruotsin kielen taidon parantaminen on ensiarvoisen tärkeää kaiken opiskelun ja oppimisen vuoksi. Lisäksi on tärkeää tukea myös heidän äidinkielen taitoaan.⁵ Mitä paremmin hallitsee äidinkielen, sitä paremmin oppii vieraan kielen ja menestyy myös koulussa. Tämä pätee yhtäläillä muihin maamme kielivähemmistöjen lasten oppimiseen ja opetukseen.

Lapsiasiavaltuutettu katsoo, että kielilainsäädännön soveltamista koskevassa kertomuksessa on käsiteltävä lukutaidon merkitystä ja sen parantamiseen tähtäviä toimenpiteitä läpileikkaavasti.

2. Saamenkielinen opetus

Saamen kielen asema perustuu perustuslaissa (731/1998) säädettyyn saamelaisten oikeuteen ylläpitää ja kehittää omaa kieltään ja kulttuuriaan ja saamen kielilakiin (1086/2003). Saamen kielilaissa on säädetty sen soveltamisalaan kuuluvista viranomaisista. Saamen kielillä, inarinsaamalla, koltansaamalla ja pohjoissaamalla, on virallinen asema saamelaisten kotiseutualueella eli Enontekiön, Inarin ja Utsjoen kunnissa sekä Sodankylän pohjoisosassa. Suurin osa, arviolta 75–90 prosenttia saamelaisista käyttää pohjoissaamaa.

Alle 10-vuotiaista saamelaislapsista yli 70 prosenttia asuu muualla kuin kotiseutualueella. Kotiseutualueella saamen kieli voi olla opetuskielenä perusopetuksessa, lukiossa ja ammatillisessa koulutuksessa. Kotiseutualueen ulkopuolella on saatavilla vain saamen kieliopetusta. Kuten edellisessä kielilainsäädännön soveltamisesta annetussa kertomuksessa jo todetaan, saamen kielen opetuksen saaminen on vaikeaa, opettajia ei ole riittävästi ja oppimateriaalejakin on rajoitetusti saatavilla. Koltansaamen tilanne on ollut erityisen

heikko ja lapset eivät tänä päivänä enää juuri käytä koltansaamea äidinkielenään. Jonkin verran kielenkäyttö suomen kielen rinnalla on lisääntynyt kielipesätoiminnan avulla.⁶

Saamenkielistä varhaiskasvatusta on saatavilla kotiseutualueella ja lisäksi Rovaniemellä, Oulussa ja Helsingissä. Opetus- ja kulttuuriministeriössä 2012 laaditussa toimenpideohjelmassa saamen kielen elvyttämiseksi todettiin, että varhaiskasvatuksen järjestäminen kotiseutualueen ulkopuolella on haasteellista, koska sekä lapsia että kelpoisuusvaatimukset täyttävää varhaiskasvatuksen henkilöstöä on vähän. Saatavuutta vaikeuttavat myös muun muassa pitkät välimatkat kodin, vanhempien työpaikan ja päivähoitoa tarjoavan yksikön välillä. Saamekielistä varhaiskasvatusmateriaalia on huonosti saatavilla.⁷

Valtioneuvoston kertomuksessa tulisi selvittää, miten saamenkielen opetuksen (mukaan lukien varhaiskasvatus), pätevien opettajien ja oppimateriaalien saatavuus on varmistettu ja miten edellä mainittuja tulisi edistää sekä kotiseutualueella että sen ulkopuolella. Valtioneuvoston periaatepäätöksessä toimenpideohjelmaksi saamen kielen elvyttämiseksi sisältää useita toimenpiteitä, joilla edellä mainittuja asioita on tarkoitettu edistää. Toimenpiteiden täytäntöönpano tulee varmistaa sekä edistymistä seurata säännöllisesti.

Lapsiasiavaltuutetun näkemyksen mukaan saamenkielistä opetusta ja kieliopetusta tulisi lisätä hyödyntämällä entistä tehokkaammin viestintäteknologian tuomia mahdollisuuksia.

Esimerkiksi etäyhteyksien avulla voidaan koota riittävän suuria opetusryhmiä laajaltakin alueelta. Varhaiskasvatusmateriaalien, oppimateriaalien ja oppimisympäristöjen digitalisaatiolla voidaan tehokkaasti tuottaa ja jakaa tietoa riippumatta fyysisestä sijainnista.⁸

3. Viittomakielen käyttö

Viittomakieltä käyttävät lapset voivat olla kuulevia, huonokuuloisia tai kuuroja. Viittomakieli on osa lapsen identiteettiä. Viittomakieli voi olla lapsen äidinkieli, pääasiallinen kieli tai toinen kieli. Viittomakielilaki (359/2015) tuli voimaan toukokuussa 2015. Laki on yleislaki, joka koskee sekä suomenkielistä että suomenruotsalaista viittomakieltä. Lain voimaantulon yhteydessä eduskunta edellytti, että *”hallitus ryhtyy toimenpiteisiin sen turvaamiseksi, että viittomakieltä käyttävien oikeudet toteutuvat koko maassa siten, kuin heidän kielellisiä oikeuksiaan koskevaa lainsäädäntöä laadittaessa on tarkoitettu.”*⁹

Lapsiasiavaltuutettu pitää tärkeänä, että lapsi voi käyttää viittomakieltä joko ensimmäisenä tai toisena kielenään varhaiskasvatuksesta alkaen kaikilla kouluasteilla ja myös vapaa-aikanaan ja, että lapsi saa siihen tarvittavan tuen.

Oikeusministeriön on asettanut vuonna 2015 viittomakielen yhteistyöryhmän käsittelemään valtioneuvoston piirissä ajankohtaisia, viittomakieleen liittyviä asioita ja varmistamaan hyvää tiedon kulkua keskeisten toimijoiden välillä.¹⁰ Työryhmä seuraa viittomakielilain toteutumista. Työryhmällä on siten mahdollisuus vaikuttaa myös viittomakielisten lasten oikeuksien entistä tehokkaampaan toteutumiseen.

Syksyllä 2016 käyttöön otettavissa perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa on todettu viittomakielen käytöstä muun muassa seuraavaa: *”Viittomakielisten opetuksessa erityisenä tavoitteena on vahvistaa oppilaiden viittomakielistä identiteettiä ja tietoisuutta omasta kulttuuristaan ja viittomakielisestä yhteisöstä. ---ainakin viittomakieltä ensimmäisenä kielenä oppineille kuuroille opetus tulee antaa viittomakielellä. Viittomakielinen perusopetus voidaan toteuttaa joko viittomakielisessä ryhmässä tai ryhmässä, joka koostuu viittomakielisistä ja puhuttua kieltä käyttävistä oppilaista.--- Viittomakielisille kuuleville annetaan viittomakielen opetusta mahdollisuuksien mukaan.”*¹¹

Viittomakieltä käyttävien lasten opetus tulisi lähtökohtaisesti järjestää oppilaan lähikoulussa. Vastuu opetuksen järjestämisestä on kotikunnalla. Tarvittaessa opetus voidaan järjestää myös oppimis- ja ohjauskeskus Valterin koulussa, jossa on saatavilla tukea koulukäynnin ja oppimisen erityisiin tarpeisiin.¹²

Vuonna 2014 Opetushallitus ja Kuurojen liitto tekivät selvityksen kuurojen ja viittomakielisten oppilaiden lukumäärästä ja opetusjärjestelyistä lukuvuonna 2013-2014.¹³ Selvityksessä nousi esiin useita toimeenpanotason ongelmia (s. 43-44), joita voitaisiin korjata muun muassa lainsäädäntöä tarkistamalla. Ongelmaksi selvityksessä nähtiin muun muassa miten määritetään oppilaan oikeus saada viittomakielistä opetusta, äidinkielen opetuksen järjestäminen sekä opetushenkilöiden koulutus.

Lapsiasiavaltuutettu pitää tärkeänä, että kielilainsäädännön toteutumisesta annettavassa kertomuksessa käsitellään edellä mainittuja viittomakielisten lasten opetukseen liittyviä ongelmia.

Lapsiasiavaltuutetun näkemyksen mukaan erityisesti pienimpien koululaisten kohdalla opetus tulisi järjestää lähikoulussa. Valteri-kouluun lähteminen voi edellyttää asumista koulun yhteydessä, sillä toimipisteitä ei ole jokaisessa kunnassa. Tämä voi olla kohtuuton rasitus pienelle koululaiselle. Lähikoulussa yleisopetuksen yhteydessä toteutettu inklusiivinen tai integroitu opetus on usein lapsen ja perheen kannalta toimiva vaihtoehto, mutta se edellyttää, että opetusjärjestelyihin ja opetushenkilöstön osaamiseen kiinnitetään erityistä huomioita. Koulunkäynnillä lähikoulussa on myönteisiä vaikutuksia lapsen sosiaalisten suhteiden kehittymiselle ja sopeutumiselle kuulevaan (lähi)yhteisöön. Toisaalta lähikoulussa viittomakielinen oppilas on usein ainoa ko. kieltä käyttävä lapsi, joten hänellä ei ole koulussa oman vertaisryhmänsä tukea ja hän voi jäädä helposti koulu yhteisössä ulkopuoliseksi, jos tilanteeseen ei kiinnitetä riittävää huomiota. Sekä opetuksen järjestämiseen liittyvistä syistä että lapselle merkityksellisen sosiaalisen ympäristön muodostumisen kannalta on tärkeää varmistaa, että tarvittaessa ja lapsen ja perheen sitä toivoessa, on lapsella mahdollisuus käydä koulua Valteri-koulussa.

Suurin osa viittomakielisistä lapsista käyttää suomalaista viittomakieltä. Suomenruotsalainen viittomakieli on toinen kansallinen viittomakieli, jonka käyttäjiä on tänä päivänä ilmeisesti vain muutamia kymmeniä. Kielen asema on todettu Unescon kriteerien mukaan vakavasti uhanalaiseksi. Peruskoulua käy yksittäisiä suomenruotsalaisen viittomakielien äidinkielekseen ilmoittavia lapsia. Opetusta on tarjolla vain satunnaisesti.¹⁴ Edellä mainitussa kuurojen ja viittomakielisten oppilaiden lukumäärästä ja opetusjärjestelyistä tehdyssä selvityksessä todettiin, että ”[e]rityistä huomiota tulee kiinnittää suomenruotsalaista viittomakieltä käyttävien oppilaiden äidinkielen opetuksen järjestämiseen esimerkiksi suomenruotsalaisen viittomakielien osaajien lisäkoulutuksella” (s. 43). Lapsiasiavaltuutettu yhtyy tähän toteamukseen.

Oikeusministeriössä parhaillaan toimivan viittomakielien yhteistyöryhmän yhtenä tehtävänä on laatia selvitys suomenruotsalaisen viittomakielien kokonaistilanteesta, mukaan lukien mahdolliset kehittämisehdotukset.

Lapsiasiavaltuutettu pitää tärkeänä, että suomenruotsalaisen viittomakielien kokonaistilanteesta tehtävän selvityksen tuloksia tullaan hyödyntämään jatkossa kielilainsäädännön soveltamistyössä.

4. Selkokielen käyttö lasten osallisuuden edistäjänä

Lapsen oikeuksien sopimuksen mukaan lapsella on oikeus tietoon. Lapsella on oikeus ilmaista mielipiteensä ja oikeus saada tietoa (13 artikla). Lapsi tarvitsee tietoa voidakseen käyttää oikeutta muodostaa ja ilmaista näkemyksensä itseään koskevissa asioissa (12 artikla). Näiden oikeuksien käyttämisen kannalta on tärkeää, että tieto annetaan lapselle ymmärrettävässä ja saavutettavassa muodossa. Tiedon antamisessa on huomioitava muun muassa kielelliset erityistarpeet.

Selkokielen käyttäminen edistää lapsen oikeutta tietoon. Oikeus saada tietoa selkokielellä on kaikkien lasten oikeus, ei ainoastaan erityisryhmiin, kuten kuulovammaisiin tai maahanmuuttajiin, kuuluvien lasten oikeus.

Lapsiasiavaltuutetun näkemyksen mukaan kielilainsäädännön toteutumisesta annettavasta kertomuksesta tulisi käydä ilmi, miten eri viranomaistahot ja muut keskeiset lapsitoimijat huomioivat lapset tiedottamisessa ja tiedon jakamisessa.

Keskeisiä vastattavia kysymyksiä ovat muun muassa miten tietoa jaetaan lapsille ja onko tietoa ylipäättään erityisesti järjestetty lasten saataville sekä onko lapsille kohdennettu tieto selkokieleistä tai muuten lapsille ymmärrettävässä muodossa.

Jyväskylässä 10.6.2016

Tuomas Kurttila
Lapsiasiavaltuutettu

Merike Helander
Lakimies

¹ YK:n lapsen oikeuksien komitean yleiskommentti nro 14 lapsen edusta, CRC/GC/C/14 kohta 4, verkossa http://lapsiasia.fi/wp-content/uploads/2015/03/CRS_14.pdf.

² CRC/GC/C/14 kohta 6. c) ja 99.

³ Eriarvoistuva koulu? Lapsiasiavaltuutetun vuosikirja 2015, s. 20-22, verkossa http://lapsiasia.fi/wp-content/uploads/2016/04/LA_vuosikirja_2015-2.pdf

⁴ Inga Arffman & Kari Nissinen: Lukutaidon merkitys PISA-tutkimuksissa, teoksessa Jukka Välijärvi & Pekka Kupari: Millä eväillä uuteen nousuun? PISA 2012 tutkimustuloksia, s. 29-49, verkossa <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2015/liitteet/okm6.pdf?lang=fi>

⁵ Ibid., s 43.

⁶ Toimenpideohjelma saamen kielen elvyttämiseksi, Opetus- ja kulttuuriministeriön työryhmänmuistioita ja -selvityksiä 2012:7, verkossa <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2012/liitteet/tr07.pdf?lang=fi>, ja Valtioneuvoston periaatepäätös toimenpideohjelmaksi saamen kielen elvyttämiseksi 3.7.2015, verkossa http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Verkkouutiset/2014/07/liitteet/periaatepaatos_fi.pdf Saamelaiskäräjät/Toiminta/Saamen kieli, verkossa http://www.samediggi.fi/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=120&lang=finnish.

⁷ Toimenpideohjelma saamen kielen elvyttämiseksi, Opetus- ja kulttuuriministeriön työryhmänmuistioita ja -selvityksiä 2012:7, verkossa <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2012/liitteet/tr07.pdf?lang=fi>

⁸ Ks. esim. Helsingin opetusviraston teettämä selvitys ”Digitalisaation kynnyksellä: Kohti tulevaisuuden lukiota”, verkossa http://digitalisaatio.meke.wikispaces.net/file/view/Digitalisaation%20kynnyksell%C3%A4%20-%20Kohti%20tulevaisuuden%20lukiota_selvitys%2023-10-2014.pdf/528940758/Digitalisaation%20kynnyksell%C3%A4%20-%20Kohti%20tulevaisuuden%20lukiota_selvitys%2023-10-2014.pdf

⁹ EV 346/2014 vp.

¹⁰ Viittomakielen yhteistyöryhmän (toimikausi 16.3.2015-31.12.2016) asettamiskirje verkossa http://www.oikeusministerio.fi/material/attachments/om/valmisteilla/kehittamishankkeet/kSpXbipP/OM_5_021_2015_suomeksi_20150316133025.pdf.

¹¹ Verkossa http://www.oph.fi/download/163777_perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf, s. 87.

¹² Tarkemmin verkossa <https://www.valteri.fi/>

¹³ Verkossa

http://www.oph.fi/download/158006_kuurojen_ja_viittomakielisten_oppilaiden_lukumaara_ja_opetusjarjestelyt.pdf

¹⁴ Tarkemmin verkossa <http://www.kuurojenliitto.fi/fi/viittomakielet/viittomakielet-ja-viittomakieliset#.V1e14nnQB1s>